
ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Марк фон Хаген (США, Нью-Йорк) *

Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого

Загальний процес перетворень у колишньому СРСР, який вплинув на всі аспекти економічного, соціального й політичного життя, спричинив також фундаментальне переосмислення національного минулого. Це не стало несподіванкою. Після 1985-го навколо національної спадщини, характеру і причин триваючої кризи радянської системи точилися палкі дискусії, йшли пошуки альтернативних моделей майбутнього суспільного ладу, шляхів урегулювання старих кровних кривд між національними й етнічними групами.

Початкові кроки дослідників у цій справі стосувалися головним чином сфери важливих символів і являли собою або спроби історичного ревізйонізму, або захисту ортодоксальних поглядів на минуле. Інші зосереджувалися на більш ранніх його періодах і подавали докладну хронологію подій¹. Ми спинимося тут на обставинах полеміки між істориками, найновіших альтернативах ортодоксальним історичним концепціям, а також на деяких «гарячих точках» дискусій.

Більшість з того, що можна спостерігати сьогодні в колишньому Радянському Союзі, повторює відповідний період переосмислення післявоєнного минулого в Німеччині. Тому простежимо деякі суттєві відмінності в радянських і німецьких інтерпретаціях, а також ті моменти, де вони збігаються. Взаємозв'язок між німецькою політикою й історією вивів нещодавні «Historiker Streit» — історичні баталії — на новий рівень, викликав інтелектуальну сутичку між представниками консервативного і лівоцентристського напрямів².

Спроби радянських професійних істориків подати ті чи інші інтерпретації національного минулого здійснювалися в певних суспільних (і, до речі, не завжди визначальних) умовах. Зосереджені вони були в численних дослідницьких інститутах, які існували головним чином під егідою Відділення суспільних наук Академії наук СРСР, меншою мірою — на історичних факультетах університетів і педагогічних інститутів та, що важливіше, в інститутах, які раніше перебували під патронатом ЦК КПРС та Міністерства оборони. Певною мірою через те, що початкові версії авторів більшості історичних праць були пов'язані з інтересами могутніх державних установ, вони досить повільно відгукувалися на заклики «переосмислювати» минуле³. Більше того, якщо порівнювати з німецькими істориками, які відірвалися майже на п'ятдесят років і рішуче порвали з нацистським минулим, радянські дослідники потрапили в складнішу ситуацію, оскільки радикальні зміни починалися зсередини системи, а не були викликані ззовні. Обмежену десталінізацію, яка відбулася в хрущовські часи, навряд чи можна порівняти з денацифікацією німецького політичного та інтелектуального життя. Тому численні компроміси того часу даються знаки і нині⁴.

Громадська репутація радянських істориків була надзвичайно низькою через те, що їхня професійна діяльність була тісно пов'язана з домінуючою ідеологією сталінського марксизму, а також через те, що жорстка цензура Головліту обмежувала всі історичні праці певними рамками. Особливо це стосується історії ХХ ст. і політичної історії,

де тон задавали історики партії. Останні працювали в умовах, можливо, найбільшої скутості, внаслідок чого їхні праці відзначалися найменшим творчим змістом і найбільшою тенденційністю. Нарешті, радянські вчені, які досліджували історію своєї країни в ХХ ст., постраждали через справжню інтелектуальну ізоляцію від міжнародної громадськості. Вони слабо володіли іноземними мовами, внаслідок чого більшість зарубіжних праць була для них недоступною, а якщо й доступною, то під рубрикою «боротьби проти буржуазних фальсифікаторів». Тому полеміка між ними була обмеженою тими рамками, які встановлювала влада, тимчасово відкривши політичний простір альтернативним підходам. Вона не відображала жодної з палких дискусій, які часто точилися за межами Радянського Союзу⁵. Навіть отримавши безпрецедентний доступ до державних та регіональних архівів і можливість досліджувати нові теми й періоди, радянські історики обмежилися заповненням «білих плям» і складанням хронік подій, які раніше ігнорувалися. Вони були далекими від того, щоб запропонувати нові концептуальні моделі, які б допомагали вирішувати найскладніші дилеми сучасності й встановлювати їх взаємозв'язок з давнішими періодами історії імперії.

Наслідком майже повної недовіри до радянських істориків й інтелектуального вакууму в академічних інститутах стало те, що на сучасну сцену вийшли інші автори, щоб кинути виклик дискредитованим професіоналам. В російській, як і загалом у радянській, історії художня література традиційно була ареною найважливіших моральних і філософських суперечок. На відміну від англо-американської традиції, де інтелектуальне середовище довгі часи формувалося політичною філософією і особливо політологією, в колишньому Радянському Союзі воно творилося письменниками, режисерами, журналістами та публіцистами. Задовго до того, як професійні історики почали захоплюватися сталінською тематикою, фільм Т. Абуладзе «Покаяння», п'єси Михайла Шатрова та роман А. Рібакова «Діти Арбату» викликали палку полеміку в засобах масової інформації. Вплив літератури не обмежувався творами сучасних авторів та режисерів. Посмертні публікації раніше заборонених праць письменників часто відігравали вирішальну роль у відновленні й переорієнтації історичних дискусій серед інтелектуалів та ширшого загалу.

З цими переважно навколоісторичними рефлексіями діячів літератури й культури була тісно пов'язана діяльність різноманітних громадських організацій, так званих «неформалів», які з'явилися після 1985-го як альтернативні комуністичній партії і радянській державі претенденти на політичну легітимність. Конструювання альтернативних поглядів на минуле було ключовим компонентом їхньої стратегії в політичній боротьбі. Вони доклали особливих зусиль, щоб відновити в свідомості народу історію злочинів Сталіна. Найбільшим і найвпливовішим серед цих об'єднань був «Меморіал», утворений правозахисниками і дисидентами брежневської епохи. Якщо «Меморіал» об'єднував «демократичні» зусилля радянських «лівих», то інші «неформали» на зразок товариства «Пам'ять» та їхніх союзників об'єдналися з метою захисту національної репутації Росії від нігілістичних зазіхань «космополітичних» очорнителів героїчного минулого. Для «Пам'яті» ставлення до минулого також було визначальним у будь-якій кампанії за національне покаяння і відродження.

Є ще деякі моменти, про які слід згадати, щоб доповнити список факторів і обмежень, які впливають на сучасну полеміку. Тим часом, як радянські читачі й історики силилися переступити затерті стереотипи й примітивно спрощені історичні пасажи сталінського «Короткого курсу», публікація зарубіжних праць дала громадськості змогу ознайомитися з альтернативними поглядами на національне минуле. Тут слід назвати дослідження, які стали класикою англо-американської

радянології⁶, «тамвидав», різноманітні емігрантські видання, а також заборонені раніше праці Л. Троцького, М. Бухаріна, М. Хрущова та Р. Медведєва. Вони сприяли не тільки розширенню інтелектуального кругозору. Досить часто самі автори (тут можна згадати С. Коєна та Р. Медведєва) включалися в політичні баталії.

У всіх дискусіях, принаймні в перший період після 1985 р., сталінське питання домінувало, на Сталіна покладали відповідальність за всі тяжкі моральні й політичні злочини, які відкрилися перед радянськими людьми. Політики й інтелектуали наполягали на тому, що через повну кризу радянська система потрапила в глухий кут, що вона має бути реформована або, як вимагали ранні реформатори, й зовсім демонтована, а натомість треба будувати новий соціалізм з «людським обличчям»⁷. На цій ранній стадії історичним прецедентом гуманнішого, ніж переможна сталінська версія, соціалізму вважалася поміркована політика непу та ідеї М. Бухаріна, котрий пропонував гібридну економічну модель, яка б гармонійно поєднала елементи планування й регульованого ринку. Останній став «справжнім» спадкоємцем «революційного реформізму» Леніна. Публіцисти й історики дуже часто навмисне «по-новому інтерпретували» ленінську концепцію соціалізму, особливо так званий кооперативний план, тобто намагалися поставити його на службу сучасній політичній кон'юктурі⁸. Реформістське політичне керівництво відновило процес реабілітації жертв сталінізму, який розпочався в часи Хрущова і був припинений його спадкоємцями. З колишніх членів розгромлених політичних опозиційних організацій 20-х років було зняте звинувачення в злочинах і зраді й посмертно відновлено в лавах партії та в історичній хроніці. На захист тієї чи іншої частини сталінської спадщини ще лунали слабкі голоси, але в цілому панував дух злагоди, оскільки політичне керівництво, інтелектуали й громадськість сходилися в тому, що необхідно загоювати рани від сталінських злочинів. Захищаючи соціалізм, реформатори поклали всі або більшість звинувачень на Сталіна, намагаючись довести, що сталінізм і соціалізм були абсолютно різними речами.

Проте з поглибленням досліджень причин сталінщини, а також з початком вислизання монополії на реформи з рук центрального керівництва цю злагодю було порушено, з'явилися гострі політичні розбіжності. Починаючи з 1988 р., сформувалася своєрідна «радикальна» політична альтернатива, яка стала викликом горбачовській революції зверху. Вона висунула вимогу швидшої демократизації і переходу до «ринкової економіки». Суть цих радикальних реформ полягала не стільки в змінах всередині системи, скільки у відмові від старої моделі соціалізму. Всі основні існуючі інституції потрапили в облогу. Одночасно розгорнулася політична боротьба «істеблішменту» проти «народних фронтів» і «демократичних спілок». Радикали пропонували замінити монополію комуністичної партії багатопартійною парламентарною демократією, навіть вивести чиновників-комуністів з усіх державних і громадських установ. Заклики демонтувати апарати поліції й служби безпеки загрожували статусові КДБ, а реформувати армію на засадах добровільності й професіоналізму і обмежити її чисельність занепокоїли професійних військових та їхніх союзників серед військово-промислової бюрократії. Приватизація й ринкова економіка загрожували народногосподарській бюрократії. Нарешті, рухи за національну автономію й за незалежність, що назрівали в той час, загрожували Союзіві, який формально існував як багатонаціональна держава.

Усі ці контрверзи перевели полеміку щодо Сталіна на інші засади. У 1989 р. і особливо у 1990 р. «радикали» поставили під сумнів весь радянський період. Леніна й Троцького вони критикували з не меншим завзяттям, ніж їхні суперники Сталіна рік тому⁹. Історичні дискусії часто зводилися до чорно-білих стереотипів. Своїми закликами зректися злочинного радянського періоду заради толерантнішого і

шляхетнішого царського минулого вони нагадували сталіністський період, коли навпаки — періоду до 1917 р. відмовляли в будь-яких привабливих рисах на догоду надихаючій розкоші післяреволюційного пролетарського прогресу. Таким чином, «радикали» самі наражалися на небезпеку звинувачень в історичному нігілізмі, як це вони робили щодо офіційних істориків попередніх періодів.

При всіх надмірностях нещодавньої «радикалізації» історичних дискусій вони все ж дали очевидні результати. Непроникливу раніше межю 1917 р. було перетнуто. Тепер історики зіткнулися з набагато складнішими проблемами зв'язку радянського періоду з передреволюційними часами. Інтелектуальна реабілітація Троцького, меншовиків, соціально-релігійного філософа Бердяєва повернула сучасних авторів до нового зіставлення відсталості Росії та революційної спадщини соціалізму. З'явилося декілька підходів, які нагадували вироблені поколіннями нерадянських істориків і радянських засланих¹⁰.

Зрозуміло, прихильники ортодоксальної концепції, яка донедавна панувала в радянській історіографії, обґрунтовували закономірність подій після 1917 р. і більш-менш рішучий розрив в історичному процесі до і після 1917 р., причому Жовтнева революція поставала в них як вододіл російської, якщо не світової історії.

Емігрантська, антирадянська версія цього питання не відкинула ідеї про рішучий розрив історії у 1917 р., але інакше оцінювала надбання цих двох періодів. Антирадянські автори оптимістично, часто в рожевих тонах змальовували події в передреволюційній Росії, а післяреволюційний розвиток — у виключно сумних, звинувачувальних. Вони рідко вбачали якусь різницю між більшовицькими лідерами — Леніним, Сталіним, Троцьким. Всі вони були для них монстрами. Поза всяким сумнівом, найнаочнішим прикладом такого підходу є монументальне літературно-історичне дослідження О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ». За моральним вироком Солженіцина ГУЛАГ став для мільйонів головним символом Радянського Союзу, а радянські люди в їхньому уявленні різко поділялися на тюремників і в'язнів. Цю картину радянського минулого доповнили, з одного боку, переклади з класики англо-американської радянології часів холодної війни (наприклад, «Великого терору» Р. Конквеста) та зусилля неформальних громадських історичних об'єднань, таких, як «Меморіал». Для тих, хто проповідував ці погляди, на першому місці були моральні пріоритети. Вони засуджували трагічне і злочинне минуле, щоб запобігти подібному неймовірному терору і кровопусканню в майбутньому. Вони прагнули відновити в історичній пам'яті імена мучеників цієї жорстокої системи і очистити народну свідомість від будь-якої прихильності до цінностей сталінського режиму¹¹.

Окремі історики й публіцисти, які вважали неісторичний підхід до «гулагівської перспективи» непродуктивним, шукали передумови сталінізму і ленінізму в передреволюційному періоді, зокрема в політичній культурі тих часів. Найбільш виразна версія цього антиросійського погляду на російське минуле належить гарвардському історикові Р. Пайпсу¹². Більшовицька диктатура, на його думку, була природним наслідком традицій царської поліцейської держави і російської докапіталістичної селянської общини. Хоча ці погляди значною мірою імпонували російським націоналістам, вони були підхоплені різного роду місцевими антиросійськими націоналістами в периферійних республіках. Для антибільшовицьких російських патріотів значно привабливішими стали детерміністські аргументи О. Ціпка, який пояснював сталінський терор політичною культурою та ідеологією російської лівої інтелігенції. На думку вченого, суспільство часів царизму в основному, особливо російське селянство, було здоровим, за винятком радикально настроєної революційної інтелігенції, чії ідеї були запозичені в європейських утопічних мислителів і на кого Маркс справив

особливо згубний вплив¹³. Хоча Ціпка і Пайпс розходилися в оцінці російського селянства, їм обом властивий високоморалізаторський і повчальний підхід до історії так само, як і політично-кон'юнктурний — до авторитарного ринкового капіталізму.

Історики й публіцисти, занепокоєні телеологічним підтекстом цих поверхово детерміністських схем, шукали альтернативи Сталіну і сталінізму. «Альтернативісти» загалом були пов'язані з реформістським крилом комуністичної партії і залишалися певною мірою лояльними до соціалістичних ідей. Вони продовжували, з одного боку, традицію радянських дисидентів («На суд історії» Р. Медведєва і його журналу «Политический дневник») та західних ревізіоністів (Левіна, Коєна, Такера), а, з іншого, — де в чому збігалися в критиці сталінізму з раннім троцькізмом і меншовиками. З відсутності взаємозв'язку між ленінізмом і сталінізмом вони виводили ідентичність несталінської альтернативи розвитку радянського суспільства і бухарінської, менше — троцькістської доктрини. Найбільш доказово й чітко бухарінську альтернативу відстоювали головний редактор «Коммуниста» О. Лаціс¹⁴ та дослідник проблем колективізації В. Данилов¹⁵. Оскільки обидва наполягали на тому, що неп, незважаючи на його згортання, мав би розвиватися далі, вони зосередилися на етапі його завершення, останніх можливостях збереження. В. Данилов вбачав їх не тільки в бухарінській опозиції сталінському убивчому повороту проти селянства, до форсованої індустріалізації, а також у першому варіанті п'ятирічного плану, складеного навесні 1929 р., який, на його думку, передбачав зважене і збалансоване економічне піднесення. О. Лаціс вважав, що сталінський радикальний відхід від непу дістав підтримку серед молодих робітників, охоплених революційним нетерпінням. Вихідці із села, вони принесли із собою в місто традиційно патріархальне розуміння політики і на той час уже становили в партії більшість порівняно із старими більшовиками наприкінці 20-х. Тут О. Лаціс мимоволі підтвердив аргументи Троцького щодо передумов сталінізму, які, на думку останнього, полягали в «переважанні серед населення дрібної буржуазії, що вступала до лав робітничого класу й партії»¹⁶.

Учасники полеміки із сталінського питання головну увагу приділяли персоналіям та ідеям. Це однаковою мірою стосується і «детермініста» О. Ціпка, й «альтернативіста» О. Лаціса. Їхні схеми, які пояснювали все навмисними умислами сталінського керівництва, в якийсь момент переважали будь-які «структуралістські» аргументи, суть котрих полягала в пошуках причин цього феномена, в політичній економії або в політичній культурі мас¹⁷. Більшість таких праць легко впізнати за такою ознакою, як некритичне використання терміну «тоталітаризм» для змалювання радянської політичної економії (часто його вживають вже для характеристики періоду 1917 р.), а також за прихованим або явним телеологічним тоном, властивим для праць послідовників «тоталітарної» школи поза Радянським Союзом¹⁸. Найрадикальніші радянські історики й публіцисти виводять програму тоталітарної влади ще з ранніх праць Леніна й Сталіна і описують радянську історію як процес послідовної реалізації їхніх деспотичних цілей¹⁹.

Найкращим прикладом того, як надмірна увага до персоналій залишає без відповіді фундаментальні питання російської історії, є двотомна біографія Сталіна «Тріумф і трагедія», написана Д. Волкогоним²⁰. Маючи доступ до неймовірної кількості раніше закритих архівів і до спогадів соратників та співробітників Сталіна, Д. Волкогон, можливо, проти свого бажання став письменником «альтернативістської» школи. Втім еkleктичне мусіювання ним джерел сталінізму, або, за його визначенням, «цезаризму», не є достатнім. Якщо оцінювати працю Д. Волкогорова неупереджено, слід сказати, що він полегшив собі завдання і замість вичерпної історії сталінського періоду подав підготовчий нарис до біографічного портрета. Однак, як і

попередні сталінські біографи, він став жертвою спокуси поширити свої висновки щодо Сталіна та його безпосереднього оточення на все радянське суспільство. Д. Волкогонов і багато його колег, як раніше й історики партії, продовжували вважати, що підписані «вождем» декрети неухильно і без сумнівів виконувалися нижчими ланками радянського управління і загалом суспільством. Історики, які поділяли цю думку про всемогутність і всезнання сталінського керівництва, ніколи навіть не вживали спроб порушити проблему початкового соціального або культурного опору і, як наслідок, залишалися під сильним впливом культу особи Сталіна, хоч його методи й засуджували.

Звичайно, такий підхід можна зрозуміти як реакцію на офіційну політичну історію, яка довгий час була сфальсифікованою. Нині серйозні історики багато зусиль витрачають на відтворення основних рис політичної боротьби на основі раніше недоступних матеріалів партійних і державних архівів. Крім того, на цьому етапі вони просто не могли скористатися солідною базою історії політичних інститутів, соціальної та економічної історії, яку, наприклад, мали їхні німецькі колеги для своїх набагато змістовніших дискусій про природу націонал-соціалізму. Тип соціальної історії, створений колишніми радянськими істориками в багатотомних виданнях з історії селянства, робітничого класу та інтелігенції, дуже мало подібний до того, що розуміють під цим терміном за кордоном. Томи і компіляції декретів та статистики, яка їх «обгрунтовує», не тільки позбавлені політики, а й не розкривають справжнього стану справ серед соціальних груп, чію історію вони подають.

Крім ускладнень, викликаних слабкістю бази соціальної історії радянського періоду, відсутність структуралістського підходу у сучасних істориків можна частково пояснити тими ж причинами, якими пояснюється несприйняття їхніми німецькими колегами аргументів, згідно з якими все залежало від чиїхось намірів або прагнень. Прихильники структуралістського підходу насамперед «поширюють відповідальність і провину за злочини, крім самого фюрера, ще й на групи та установи в нацистській державі»²¹. Отже, виняткова увага дослідників до намірів Сталіна, яка ґрунтувалася на інтуїтивному розумінні мотивів і збуджувальних причин провідних акторів драми, спричинилася до того, що залишилися обабіч важливі проблеми фундаментальних соціальних, економічних і політичних змін у колишньому СРСР. Це, вважає Я. Кершоу, як і у випадку з німецькою історією, доводить, що яке б моральне застереження ми не вивели з вивчення сталінізму, «воно обмежене можливістю його застосування»²². Більше того, пояснення всіх невдач у радянській історії намірами вождів обмежене вузькою джерельною базою (особливо порівняно з багатством німецьких джерел, зокрема таких, як щоденники видатних політичних і військових діячів та підприємців) і залишає радянським історикам більше можливостей лише для умоглядних припущень, що неминуче підмінюють справжні вагомні фактологічні дані²³.

Зрозуміти небажання висвітлювати ці болючі проблеми можна також, якщо звернути увагу на ту обставину, що жоден з істориків, хто розробляв проблеми післяреволюційної історії, не скористався блискучими працями своїх попередників, які дотримувалися цілісного і структуралістського підходу. Намагаючись з'ясувати причини і хід революції 1917 р. (і певною мірою їхні наслідки), вони писали про «кризу автократії» в політичній, економічній, соціальній та ідеологічній сферах²⁴. Взагалі революції 1917 р. пов'язувалися з кризою в колах політичної еліти, але при цьому головні соціальні, економічні, етнічні й культурні проблеми часто не зникали геть, а набували нових форм. І саме ці проблеми дістали в спадщину головні політичні дійові особи в радянській державі, і долати їх доводилося за допомогою прямо протилежних ідей²⁵.

Те, що радянський історичний істеблішмент, навіть у тому вигляді, в якому він існував у часи «гласності», залишався порівняно одностайним у жорстокому опорі структуралістським концепціям, досить наочно показує відсіч, яку він давав окремим історикам, що звертали увагу на «об'єктивні» соціоекономічні або політичні суперечності 20-х, які послужили причиною ідеологічних дебатів і боротьби за владу в верхах²⁶. Слід визнати, що їхні критики досить коректно викривали можливих структуралістів за тенденцію до економічного схематизму або до поверхових детерміністських формулювань. Проте при цьому використовувалися не інтелектуальні аргументи, а лунали звинувачення морального характеру на адресу «ревізійністських» авторів²⁷. Вже перші намагання «історіювати»²⁸ сталінський період швидко були зведені нанівець спробами знайти винуватців за всі злочини, скоєні під час і перед приходом Сталіна до влади. Моральні переживання в суспільстві з цього приводу були дуже гострими, оскільки палкі захисники Сталіна продовжували свою справу в популярних журналах. Емоційний фон був дуже напруженим, а неупереджений аналіз причин сталінізму породжував побоювання, що дослідники намагаються реабілітувати комуністичного деспота²⁹. Ніхто з молодих «ревізійністів» не збирався ні обіляти Сталіна та його поплічників, ні применшувати їхні злочини. Проте це було саме те, в чому їх підозрювали критики. «Ревізійністи» прагнули зрозуміти феномен участі широких груп радянського населення в сталінських кампаніях, в тому числі найзлочинніших. Крім того, що важливіше, вони хотіли визначити межі сталінської влади шляхом аналізу бюрократичних структур, масштабних соціальних і демографічних процесів та міжнародного й внутрішнього оточення. Колишній історик партії з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. Журавльов попереджував, що пояснення тодішніх соціальних, економічних та політичних процесів параноюєю Сталіна, тобто, за його визначенням, «пріоритетом суб'єктивних принципів... неухильно веде до утвердження ідеї історичного песимізму, коли все в соціалізмі — в його минулому, сучасному і майбутній долі — залежить від персональних якостей вождя (керівника)». Навіть палким борцям проти сталінського феномена він нагадував ту обставину, що «без розуміння причин виникнення культу особи ми не будемо здатні створити соціальний механізм, який зможе гарантувати суспільство від його повторення»³⁰.

Із закликом до учасників дискусії, що тривала навколо особи Сталіна, дотримуватися здорового глузду пролунали тверезі голоси історика старшого покоління М. Гефтера і письменника К. Симонова. Обидва жили у визначальні часи сталінського періоду і були цілком свідомі того, що і самі перебували під впливом сталінської харизми. Симонов навіть був лауреатом сталінської премії за свої романи на воєнну тематику. Проте обидва рішуче порвали з культом особи в зрілі роки, а під час хрущовської відлиги прагнули звільнити себе і співвітчизників від пут сталіністського менталітету. Внаслідок цього в епоху Брежнєва, коли Сталіна частково реабілітували, потрапили в немилість до влади. М. Гефтера виключили з партії і звільнили з роботи в Інституті історії СРСР Академії наук СРСР. К. Симонову заборонили публікувати спогади та інтерв'ю з воєначальниками. Його публікації підлягали жорсткій цензурі. М. Гефтер у декількох есе, опублікованих в ліберальних і реформістських виданнях³¹, а К. Симонов — у посмертних збірках інтерв'ю зі сталінськими генералами і власних спогадах зі сталінських часів³² — подали рідкісні зразки толерантності, самокритичності, чесності й патріотичної скромності³³.

Посмертні праці К. Симонова опинилися в центрі напруженої емоційної боротьби, що також вельми показово для всіх історичних дебатів³⁴, навколо питання про спадщину Великої Вітчизняної війни і відповідальності Сталіна за непідготовленість радянської армії до

відсічі в перші місяці німецькій навалі. Тема дебатів дістала в засобах інформації назву «ціна перемоги». Перемога в другій світовій війні, яка в офіційній історіографії зображувалася тільки як героїчна боротьба під керівництвом талановитого військового керівництва, давала змогу армії залишити за собою законне місце в радянській системі цінностей. Ортодоксальні історики представляли її автономною від лівацьких політиків часів революції і комуністичної партії і не запламованою, як це сталося із службою органів безпеки (особливо з тих пір, коли сама армія постраждала від рук НКВС). Колишній радянський історик О. Некрич (пізніше через позбавлення радянського громадянства жив у Бостоні) під час хрущовської відлиги звинуватив у невідповідності армії до війни безпосередньо Сталіна. Однак його швидко вибили з історичного істеблішменту одразу ж після усунення Хрущова від влади, коли консервативні сили знову опанували ситуацію в галузі суспільних наук³⁵. Внаслідок контрнаступу захисників Сталіна радянські маршали і генерали переписували свої спогади в дусі прихильнішого погляду на генералісімуса³⁶.

У ході нової полеміки порушувалися всі питання, що їх поставив О. Некрич, тільки вже на значно вищому рівні, коли оцінювався вплив цінностей сталінізму на долю держави. Все, що армійське керівництво, особливо в Головному політичному управлінні, вважало недоторканим у системі радянських цінностей, стало об'єктом жорстоких нападок з боку цивільних істориків, які, до того ж, мали посереднє відношення до офіційної історичної науки. Найзавзятіші критики звинувачували все більшовицько-радянське керівництво в невдалих діях під час другої світової війни і вважали її наслідки тільки кульмінацією загальної хибності системи, започаткованої в жовтні 1917 р.³⁷ Зрозуміло, що чистки військових кадрів розглядалися як цілком природний спосіб дій більшовицького керівництва, більше того — як ще один прояв антигуманних стосунків, які переважали в його середовищі. У відповідь на атаки, спрямовані проти військово-промислового комплексу, високопоставлені солдати виробили нові засади для захисту своїх вимог. Зокрема, вони твердили, що, незважаючи на спустошливі чистки в армії й постійне політичне втручання партійного керівництва у військові справи, збройні сили діяли героїчно і мали в своєму розпорядженні воєнні таланти-самородки³⁸. Нині «ортодоксальні» публіцисти й історики відстоюють «збалансований» погляд на роль Сталіна у війні. На практиці це означає приховування катастрофічних наслідків перших місяців війни, харківської та кримської операцій 1942 р., а натомість приділяють надмірну увагу перемогам під Сталінградом і в Берліні, які обов'язково пов'язуються із стратегічною мудрістю Сталіна. Прочитки згадують неохоче, бо частина військових часто розпочинала своє просування по службі саме завдяки терору тридцятих років.

Між «ортодоксальними» оборонцями і «радикальними» критиками радянської системи цінностей можна поставити тих вчених, позиція яких полягає в тому, що в армії, як і в партії та економіці, існували антисталінські альтернативи, ленінська традиція. Аргументи цих авторів, більшість яких зв'язана з Інститутом воєнної історії, подібні до аргументів істориків, що належать до «альтернативної» школи. Ключовими постатями для них є репресовані діячі Тухачевський, Уборевич, Якір, Блюхер і Гамарник, інші військові спеціалісти і, навіть, Троцький. Для цих істориків сталінська кліка Ворошилова, Будьонного, Мехліса та інших є винятком у радянській воєнній традиції. На відміну від двох попередніх груп, «альтернативісти» особливо увагу приділяють чисткам і системі терору в цілому, вважаючи їх головними причинами катастрофічних подій перших місяців війни. Таким чином вони не відкидають радянське минуле взагалі, а, навпаки, твердять, що справжній шлях соціалістичного розвитку був припинений або спотворений «зрадниками революції»³⁹.

Дискусії щодо історії періоду другої світової війни виникають у зв'язку з переглядом довоєнної радянської зовнішньої політики, особливо радянсько-німецького пакту про ненапад та його таємних статей. Найбільш щирими критиками цієї політики є В. Дашичев і М. Семиряга, які визнають пакт аморальним і політично помилковим⁴⁰. Обидва пов'язували свою критику сталінсько-молотовської зовнішньої політики із закликами М. Горбачова ввійти до «загальноєвропейського дому» і належали до прихильників Е. Шеварднадзе, що орієнтувався на західноєвропейську демократію. Вони також стали об'єктом публічних нападок з боку офіційних істориків, які боронили пакт за допомогою традиційних аргументів. Коли західні уряди залишили поза увагою радянські ініціативи, твердили вони, Сталін не мав іншого способу відвернути німецьку навалу. Консервативні націоналісти, які чинили опір горбачовській риторичі про «загальноєвропейський дім», розглядали зовнішньополітичний курс Шеварднадзе як капітулянтський і шкідливий для радянських державних інтересів⁴¹.

Переглядаючи радянську дипломатичну історію, В. Дашичев і М. Семиряга не обминули питання про «злочини минулого» в історії міжетнічних відносин у радянській період. Оскільки більшість неросійських народів історично заселяла периферійні території Російської імперії — Радянського Союзу, їхня історія нерозривно зв'язана з дипломатичною та воєнною російською історією. Перегляд з нових позицій радянсько-німецьких угод 1939 р. зачепив долю прибалтійських республік, Молдавії, Західної України та Білорусії й викликав повні сарказму диспути як між радянськими та польськими, так і серед радянських істориків щодо масових знищень військовополонених у Катинському лісі. Справді, питання національностей і національної історії виявилися найбільш важливими в сталінській політичній спадщині.

У 20—30-ті роки радянські історики писали про колоніальну і зовнішню політику царської Росії дуже критично, часто обґрунтовуючи свої дослідження антицаристськими позиціями К. Маркса і Ф. Енгельса. Їхня критика російського імперіалізму і твердження про радикальний розрив з передреволюційним періодом йшла пліч-о-пліч із свідомим прагненням до боротьби проти великоруського шовінізму і шовіністичного націоналізму в цілому і втіленням ідеї «пролетарського інтернаціоналізму». Починаючи з другої половини двадцятих років, деякі марксистські дослідники (школа М. Покровського) атакували те, що називалося «націонал-комунізмом» (султан-галієвщина в дусі пантюркізму і панісламізму, і «буржуазний націоналізм» (школа Грушевського в українській історіографії). Мимоволі баланс був порушений на догоду привілейованим позиціям великоруських інтересів. В середині тридцятих років, після розгрому школи Покровського, переможці не цілком свідомо відродили історію великоросійської держави. Всі історичні праці про неросійські народи були підпорядковані історії великоросів. Неросіяни не мали в своєму розпорядженні досліджень з історії своїх народів до 1960 р. Навіть тоді домінуючим принципом радянської історіографії була «дружба народів», в світлі якої велика увага приділялася дружнім історичним зв'язкам між росіянами і неросійськими народами, а ворожі стосунки між ними або дружні зв'язки між неросійськими народами замовчувалися, ігнорувалися або трактувалися перекошено⁴². Переоцінка істориками стосунків між російським і неросійськими народами збіглася з переглядом ставлення до російського колоніалізму, практика якого продовжувалася в радянській зовнішній політиці і зображувалася як прогресивне явище. Нічого дивного немає в тому, що до останнього часу критичні статті К. Маркса і Ф. Енгельса з цього питання не публікувалися і не згадувалися⁴³.

Оскільки історія всіх неросійських народів мала відбивати історію російського, вона також була переписана і узгоджена із загальною схемою періодизації, особливо з точки зору відповідних класових фор-

мацій і класової боротьби. Їхні стосунки з неросійськими та нерадянськими одноплемінниками або релігійними одновірцями ігнорувалися або спотворювалися в радянській історичній науці і завжди підпадали під рубрику «боротьби проти буржуазних фальсифікацій». Будь-який дослідник, який припускав, що російська, або, що те саме, радянська національна політика давала негативні наслідки, мав стати, і часто ставав, об'єктом звинувачень у «націоналістичних ухилах». Будь-які дискусії про антиросійські виступи розглядалися як розпалювання ворожнечі між народами і, таким чином, вважалися шкідливими. Культ російської централізованої держави, встановлений у 30-х роках, визначив рамки для дискусій щодо зміни форм федерального устрою багатоетнічної імперії-держави. Всі згадки про попередні вимоги неросійських народів про більший суверенітет або автономію викидалися цензорами, дослідникам же навішувалися ярлики «буржуазних сепаратистів», а то й ще «агентів» британського чи іншого імперіалізму.

У відповідь на ревізування історії міжетнічних стосунків в «там-видавській» літературі, у «самвидаві» та емігрантських працях з'явився дисидентський, альтернативний підхід до історії неросійських народів. Різно протиставляючи себе офіційним радянським дослідникам, його прибічники приділяли виняткову увагу антиросійським соціальним рухам і антицентралістським інтелектуальним спрямуванням⁴⁴. З посиленням антимосковських народних фронтів у багатьох неросійських республіках, відокремленням їх і переходом до незалежності ці альтернативні підходи набули «офіційного» статусу. Чим більше антиросійською або антирадянською виглядала та чи інша версія, тим вона була популярнішою. В боротьбі з центральною владою та її представниками на периферії сучасні «демократи» і «націоналісти» використовують ці перенасичені величезними дозами національно-месіанської міфотворчості і відкрито шовіністичного утопізму ідеї⁴⁵. Зі свого боку, центральна влада часто виступала як оборонець прав національних меншин в республіках і таким чином узаконювала своє втручання в їхні справи. Всюди історики і ті, хто має називатися істориками, покликані обґрунтовувати національні інтереси в боротьбі за державу і державні структури, які формуються. Спроби виробити при цьому неупереджену версію російського або радянського минулого наштовхуються на значні перепони насамперед через конфронтацію політичних сил і морально-психологічний клімат у суспільстві.

В намаганнях провідних російських письменників, публіцистів та істориків дати відсіч будь-якому припущенню щодо жорстокого поводження російської більшості з неросійськими народами, в запереченнях важливої ролі зовнішніх впливів чи зв'язків з російською чи радянською культурою відчувається важка рука національного шовінізму і ксенофобії ждановських часів. Ярлики «космополітів», «масонів», «сіоністів» і особливо «русифобів» отруюють багато важливих дискусій про співвідношення російської і радянської історії з європейською та світовою. Ще неприємнішою рисою цих дебатів є намагання показати неросіян, а найчастіше євреїв причиною загальнонаціональних катастроф. Досить згадати постать Свердлова або постійний опір остаточній політичній та історичній реабілітації Л. Троцького⁴⁶.

Незважаючи на важливість сталінського питання, яке ми розглянули, зусилля істориків зосередилися на морально-політичних конфліктах, які охопили всі соціальні й етнічні групи в колишньому радянському суспільстві. В усіх державах колишнього Союзу для істориків настали несприятливі часи, незважаючи на формальне скасування всіх попередніх табу і розширення доступу до архівів та інших джерел. Нерадянський історик, навчений досвідом Німеччини ХХ ст., яка зазнала значного національного приниження, і революційної Франції, наслідуючи шляхетному прикладові К. Симонова, може бути тільки терплячим спостерігачем⁴⁷. Тому американські історики тільки нешо-

давно почали перегляд англо-саксонського міфу про власну країну і включати історію неєвропейських народів до національної хроніки⁴⁸. Нерадянські історики при всіх їхніх досягненнях довгий час не мали поважного партнера для діалога і полеміки в Радянському Союзі. Хотілося б сподіватися, що в недалекому майбутньому вчені в нових державах зможуть спокійно дослідити свої архіви, виробити нові інтелектуальні підходи, які будуть результатом їхнього власного перегляду національного минулого.

* Марк фон Хаген є асоціативним професором історії Колумбійського університету (Нью-Йорк, США) та асоціативним директором Гарріманського інституту поглибленого вивчення Радянського Союзу. Його перу належить дослідження «Солдати в пролетарській диктатурі: Червона Армія і радянська соціалістична держава, 1917—1930».

¹ Див. блискучу компіляцію: Davies R. W. *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (Bloomington, Indiana, 1989); William B. Husband, ed. *Glasnost and Soviet Historians // Soviet Studies in History* 27.—N 1 (Summer 1988); *Soviet Studies in History*, ed. Donald Raleigh; Laqueur Walter. *Stalin: The Glasnost Revelations* (New York, 1991); Keep John. *Reconstructing Soviet History: A New «Great Turn»? // Studies in Soviet Thought* 38.—1989.—N 2.—P. 117—145.

² Див.: Charles S. Mater. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*.—Cambridge, Massachusetts, 1988; and Ian Kershaw. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (London, 1985).

³ Йдеться про центральний і республіканські Академії наук. Можливо, й не дивно, що деякі найвидатніші «ревізіоністи» виявилися співробітниками інституту, який не був підпорядкований цим потужним відомчим інтересам, а саме—Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ є нині частиною Російського державного гуманітарного університету). Колишній ректор інституту (нині ректор університету) Юрій Афанасьєв ішов в авангарді найрадикальнішого, хоч і не завжди інтелектуально сумлінного переосмислення російської історії XX ст.

⁴ Див.: Albert P. Van Goudoever. *The Limits of De-Stalinization in the Soviet Union*. (London and Sydney, 1986).

⁵ Про дискусії навколо політичних функцій сучасної історії і деякі найважливіші інтелектуально-політичні баталії див.: Nancy Whittier Heer. *Politics and History in the Soviet Union* (Cambridge, Massachusetts, 1971); *Contemporary History in the Soviet mirror*, ed. John Keep (New York, 1964); Konstantin Shtepa. *Russian Historians and the Soviet State* (New Brunswick, New Jersey, 1962); John Barber. *Soviet Historians in Crisis, 1928—1932* (London and Basingstone, 1981).

⁶ Див.: Alexander Rabinovitch. *The Bolsheviks Come to Power; Stephen Cohen. Bukharin and the Bolshevik Revolution; Robert Tucker. Stalin as Revolutionary; Robert Conquest. The Great Terror; Richard Pipes. Russian Revolution; and E. H. Carr. History of Russia. The Bolshevik Revolution, 1917—1923.*

⁷ Як приклад аналізу сталінської системи в цей початковий період див. рецензію економіста Г. Попова на романи О. Бека в журналі «Наука и жизнь» (1987, № 4, с. 54—65) та соціолога Л. Г. Іоніна на фільм «Покаяння» в «Социологических исследованиях» (1987, № 3, с. 62—72).

⁸ Деякі цікаві огляди щодо переосмислення ролі Леніна див.: Markus Wehner. *Auf der Suche nach der «Wahrheit»? zum polemischen Streit sowjetischer Historiker und Publizisten ueber die 1920er Jahre und die Urspruenge des Stalinismus // Osteuropa*.—1990.—N 2.—S. 1129—1144; Lars T. Lih. *NEP: An Alternative for Soviet Socialism // The Soviet Union under Gorbachev*, ed. Stephen F. Cohen and Michael Kraus.

⁹ Першою статтею, в якій порушувалося питання про відповідальність Леніна за трагедію радянської історії, була стаття В. Селюніна «Истоки» (Новый мир, 1988, № 5, с. 162—189). Настрої літа 1990 р. відбивала руйнівна критика радянської системи у фільмі «Так жити не можна». Режисер С. Говорухін в своїй нерідко сенсаційній оповіді вдався до брутальних перекручень історії і поклав всю відповідальність за десятиріччя суспільної злочинності особисто на Леніна.

¹⁰ Стаття І. Клямкина «Какая улица ведет к храму?» («Новый мир», 1987, № 11). визначила напрям дискусій щодо оцінки історії до і після 1917 р. Він використав ідеї консервативних і антирадянських авторів, включаючи Троцького, меншовика Ф. Дана та змінюхівців. Згодом з'явилися збірки російських мислителів, включаючи «Вехи» (1909, передрук — 1990 р.), «Из глубины» (1918, передрук — 1991).

¹¹ Див. критичний аналіз літератури про ГУЛАГ: Gabor Tamas Rittersporn. *Simplifications staliniennes et complications sovietiques; Tensions sociales et conflits politiques en URSS 1933—53* (Paris, 1988).

¹² Див.: Pipes R. *The Russian Revolution*.—New York, 1990 (перекладена для публікації в Радянському Союзі).

¹³ Перші статті О. Ціпка з'явилися в «Науке и жизни» (1988.—№ 11—12; 1989.—№ 1—2). Англійську версію його поглядів див.: *Is Stalinism Really Dead?*

(New York, 1991). Див. також: Mark von Hagen. The Stalin Question // The Nation.—1991.—March 25.—P. 382—387. В своєму ідеологічному детермінізмі О. Ціпка нагадує польського філософа-засланця Л. Колаковського. Письменники-«деревенщики», зокрема такі, як автор «Мужиків і баб» Б. Можаяєв та економіст-аграрник В. Тихонов, активно пропагували «проселянські» погляди О. Ціпка, який у свою чергу цитує останніх у своїх працях на підтвердження власних думок. Див. зауваження В. Тихонова на дискусії «круглого столу» в «Історії ССРСР» (1989, № 3).

¹⁴ Див.: Лацис О. Перелом // Знамя.—1986.—№ 6.—С. 124—178; Лацис О. Сталин против Ленина // Осмыслить культ Сталина.—М., 1989.—С. 215—246; Лацис О. Выйти из квадрата.—М., 1989.

¹⁵ Про погляди В. Данилова див.: The Issue of Alternatives and History of Collectivization of Soviet Agriculture; The Journal of Historical Sociology 2, N 1 (1989); та статтю в «Історії ССРСР» (1989, № 3). Крім захисту альтернативної програми М. Бухаріна, В. Данилов відігравав ключову роль у реабілітації економістів-аграрників О. Чайнова та М. Кондратьєва, а також Л. Троцького.

¹⁶ Досить близькими до тез Л. Троцького є думки Д. Дзарасова, котрий пов'язує сталінізм із зростанням суспільних класів та груп, яким соціалізм був чужий, тобто після смерті Леніна — з тріумфом бюрократії над демократією. Див.: Дзарасов Д. Работы непочатый край // Моск. правда.—1988.—31 янв.: Дзарасов Д. Партийная демократия и бюрократия: к истокам проблемы // Иного не надо.—М., 1988.—С. 324—342.

¹⁷ Я користуюсь цими термінами тільки в тому значенні, якого їм надавали Т. Мейсон та Я. Кершоу. Див.: Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism // Der Fuehrerstaat: Mythos und Realitaet, ed. Gerhard Hirschfeld and oLtar Kettenacker.—Stuttgart, 1981.—P. 23—40; and Ian Ker Shaw. The Nazi Dictatorship.

¹⁸ Про небезпеку «вігівської» інтерпретації радянології західними школами див.: Stephen Cohen. Sovietology as a Vocation // Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917.—New York, 1985.

¹⁹ Див. матеріали конференції, присвяченої тоталітарній моделі (Тоталітаризм как исторический феномен.—М., 1989). В. Гроссман у романі «Життя і доля» порівнює Сталіна і Гітлера як варіанти одного політичного синдрому.

²⁰ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. И. В. Сталин: политический портрет.—М., 1989.—В 2-х т. 4-х ч.

²¹ Ker Shaw. The Nazi Dictatorship.—P. 88.

²² Ibid.—P. 69.

²³ Про таку загрозу свідчить не тільки праця Д. Волкогонова, а й двотомна біографія Сталіна, написана Р. Такером (Tucker R. Stalin as Revolutionary.—New York, 1973; Tucker R. Stalin in Power.—New York, 1991).

²⁴ Про попередні формулювання тези щодо передреволюційної кризи див. колективну працю: Кризис самодержавия в России, 1895—1917.—Л., 1984. Див. також працю історика з Колумбійського університету Л. Хеймсона та його студентів.

²⁵ Я побіжно визначаю деякі аспекти можливої послідовності пояснень зв'язку «кризи» післяцарського періоду з багатоплановою «кризою автократії». Про це див.: The NEP, Perestroika and the Dilemmas of Soviet Economic Reform, ed. John Tedsgroom.—Boulder, Colorado, 1990.—P. 7—11. Структуралістські аргументи щодо походження сталінізму див.: Walter Suess. Die Arbeiterklasse als Maschine: Ein industriesoziologischer Beitrag zur Sozialgeschichte des aufkommenden Stalinismus.—Berlin, 1985.

²⁶ Див. статті Г. Бордюгова та В. Козлова в «Вопросах истории КПСС» (1988, № 8, с. 15—23). Козлов В. А., Хмельник О. В. Начинается с человека.—М., 1988; Гордон Л. А., Клопов Е. В. Что это было?—М., 1989; Горинов М. Альтернативы и кризисы в период нэпа // Вопр. истории КПСС.—1989.—№ 10.—с. 3—18.

²⁷ Див., наприклад, критичну відповідь на тези М. Горинова: Трукан П. А. Внутрпартийные разногласия конца 20-х годов: современный взгляд // Вопр. истории КПСС.—1989.—№ 10.—С. 152—147.

²⁸ Про надання дослідженням нацистського періоду саме науково-історичного характеру див.: Martin Broszat. Plaedoyer fuer eine Historisierung des National-socialismus // Merkur 39(1985)—P. 373—385; Saul Friedlaender. Some Reflections on the Historication of National Socialism // Tel Aviver Jahrbuch fuer deutsche Geschichte.—1987.—N 16.—P. 310—324.

²⁹ Це не дуже дивно, можливо, з огляду на ті пристрасті, що вирували під час «Historikerstreit» у Німеччині, де вже досить давно пройшов період протистояння і де пройшов процес денацифікації. Див.: Ker Shaw J. Op. cit.—Chapter 9.

³⁰ 30-е годы: взгляд из сегодня. Ред.: Д. Волкогонов.—М., 1990.—С. 10—11.

³¹ Див.: Гефтер М. Я. От анти-Сталина к нео-Сталину: непройденный путь // Из тех и этих лет.—М., 1991; Гефтер М. Я. Сталин умер вчера... // Там же.

³² Симонов К. Глазами человека моего поколения: размышления о Сталине.—М., 1990.

³³ Інші коментатори підходять до оцінки сталінського періоду з менш категоричних позицій, зокрема Г. Х. Попов та М. Аджубей («Знамя» 1988, № 1, с. 188—203). Г. Попов нагадує, що в культурі будь-якого народу є прогресивні й консервативні елементи. І ті й інші, вважає він, треба розглядати в їхньому специфічному історично-

му контексті. Те, що в одному випадку є ознакою слабкості, в іншій ситуації може відігравати позитивну роль. Замовчування, кромсання минулого, вибірковий підхід до нього приводять будь-кого до втрати пам'яті.

³⁴ Я звернувся саме до дебатів про війну і національне питання, оскільки ці теми значно менше висвітлені в англомовних оглядах, ніж питання про терор, колективізацію та непевську альтернативу сталінізму.

³⁵ Некрич А. М. 22 июня 1941.— М., 1965. Критичний огляд, який визначив тон усіх інших коментарів, див.: Деборин Г. А., Тельпуховский Б. С. В идейном плену у фальсификаторов истории // Вопр. истории КПСС.—1967.— № 9.— С. 127—140.

³⁶ Див.: Seweryn Bialer. Stalin and His Generals: Soviet Military Memoirs of World War II.—Boulder, Colorado, 1984.—Р. 15—44.

³⁷ Див.: Соколов Б. Цена победы. Великая Отечественная: неизвестное об известном.— М., 1990. Див. також «бесіду» історика Г. Бордюгова та журналіста О. Афанасьєва в «Комсомольской правде» (1990, 5 травня), а також гостру відповідь Інституту марксизму-ленінізму і ветеранів війни в тій же газеті у статті від 31 серпня.

³⁸ Див.: Hans-Henning Schroeder. Die Lehren von 1941. Die Diskussion um die Neubewertung des «Grossen Vaterlaendischen Kriegs» in der Sowjetunion // Der Zweite Weltkrieg: Analysen, Grundzuge, Forschungsbilanz, ed. Wolfgang Michalka.—Munich, 1989.—S. 608—625; Hans-Henning Schroeder. Weisse Flecken in der Geschichte der Roten Armees // Osteuropa.—1989.—N 5.—S. 459—477; Georgij Konstantinowitsch Shukow — Heerfuereer und Memoirenverfasser // Osteuropa Archiv.—1988: A 327—36.

³⁹ Це головний аргумент двотомної праці Д. Волкогонова і також головна теза А. Рибаківа.

⁴⁰ Щодо позиції В. Дашичева див.: Дашичев В. Восток — запад: поиск новых отношений. О приоритетах внешней политики Советского государства // Лит. газета.—1988.—18 мая. Про М. Семирягу див.: 23 августа 1939 года. Советско-германский договор о ненападении: была ли альтернатива // Лит. газета.—1988.—5 окт.

⁴¹ Це, звичайно, головна політична лінія таких консервативних журналів, як «Военно-исторический журнал», «Наш современник» і «Молодая гвардия».

⁴² Див.: Lowell Tillelt. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities.—Chapel Hill, 1969.

⁴³ Тільки у 1989 р. було опубліковане критичне дослідження К. Маркса про зовнішню політику царату. Див.: Маркс Карл. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вопр. истории.—1989.— № 1.—С. 3—23; № 2.—С. 3—16; № 4.—С. 3—19.

⁴⁴ Щодо історії турецького і мусульманського народів див. праці школи Ол. Баннігем (Хелена Каррер Д'Енкос, С. Ендерс Вімбуш, Шанталь Келькетай). Про Україну і Білорусію див. праці Г. Костюка, Я. Білинського, М. Вакара, Ю. Бориса, Т. Гунчака, В. Дмитришина, І. Рудницького. Постать Михайла Грушевського вже відновлена в українській історіографії. Серед антирадянських авторів, які трактують національну проблему, див.: Robert Conquest. The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities.—New York, 1970; Alexander Nekrich. The Punished Peoples.

⁴⁵ Прикладом цих напрямів є трансформація історичної свідомості в Україні: Див.: Frank Sysyn. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Kossak Mythology // Social Research 58.—N 4 (Winter, 1991); Bohdan Krawchenko. National Memory in Ukraine; The Role of the Blue and Yellow Flag // Journal in Ukrainian Studies 15.—N 1 (Summer, 1990).—P. 1—22.

⁴⁶ Серед останніх оглядів боротьби за реабілітацію Л. Троцького в історичній літературі: див.: Markus Wehner. Rueckkehr mit Hindernissen: Die «gebremste» Diskussion um L. D. Trotzki in der Sowjetunion // Osteuropa 3.—1991.—S. 247—258; Thomas Shenlock. Politics and History under Gorbachev // Problems of Communism.—1988 (May—August).—P. 16—42.

⁴⁷ На жаль, деякі провідні історики часів «холодної війни», у тому числі й Р. Пайпс та Р. Конквест, не втрималися від зловтіхи з приводу загального краху радянських інституцій та ортодоксальних історичних схем і приєдналися до англо-американських (і, можливо, німецьких) триумфальних самопоздоровлень.

⁴⁸ Див., наприклад, передмову до третього видання «ревізійністської» версії американської історії: A People and a Nation: The History of the United States ed. Mary Beth Norton, et al., 2 vols. (Boston, 1990).